

- ¹³ Там же.— С. 64—65.
¹⁴ Субтельний О. Україна: історія.— С. 60.
¹⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України.— С. 70.
¹⁶ Грушевський М. На порозі нової України.— К., 1918.— С. 13.
¹⁷ Жмир В. Ф. На шляху до себе // Філософська і соціологічна думка.— 1991.— № 1.— С. 150.
¹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 4.— Т. IX—X.— М., 1961.— С. 378.
¹⁹ Субтельний О. Україна: історія.— С. 91.
²⁰ Вишенський Ів. Твори.— К., 1959.— С. 57.
²¹ Там же.— С. 219.
²² Полонська-Василенко Н. Історія України.— С. 49.
²³ Костомаров Н. И. Киевский митрополит Петр Могила. Его ж. Исторические произведения.— К., 1989.— С. 305—309.
²⁴ Там же.— С. 310.
²⁵ Жмир В. Ф. На шляху до себе.— С. 160—161.
²⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великі українські матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 64.

* * *

В. М. Литвин (Київ), А. Г. Слюсаренко (Київ)

На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків [Закінчення] *

З осені 1990 р. дискусії точилися переважно довкола концепції українського суверенітету. Спираючись на неї, демократи дедалі більше перехоплювали ініціативу і відвойовували позиції у компартії, яка виступала за суверенітет України в складі СРСР. «...Жити сьогодні поза Радянським Союзом,— стверджував Л. Кравчук на своїй першій прес-конференції в якості Голови Верховної Ради, — означає втратити для себе і для своїх перспектив дуже багато, якщо не сказати більше — усе»¹.

Після проголошення Декларації про державний суверенітет та прийняття 3 липня 1990 р. Закону «Про економічну самостійність Української РСР» життя владно висунуло на чергу дня питання про майбутнє Союзу РСР: бути йому чи ні. Руйнування зв'язків між республіками, між центром і республіками, неузгоджені дії РРФСР, яка, наприклад, восени 1990 р. різко підвищила закупівельні ціни на м'ясо, тоді як на Україні вони залишилися старими, тобто набагато нижчими, дестабілізували ситуацію, посилили тривогу серед населення. З іншого боку, «прикидки», чи змогла б Україна «десь сама по собі прожити у затишку», стверджував Л. Кравчук, показали, що не змогла б. «І це пора зрозуміти тим, — наголошував він, — хто все ще бавиться найвнішніми мріями про те, що ми могли б жити, ніби на окремому острові»². З нинішніх позицій це, очевидно, слід розглядати лише як тактику. Справжні ж цілі були іншими. Однак публічно, на різних форумах, у засобах масової інформації, в інших його виступах декларувалася прихильність до Союзу.

Е. Шеварднадзе в інтерв'ю газеті «Голос України» під час перебування в Києві (квітень 1993 р.), наприклад, повідомив: «Я спілкувався з Леонідом Макаровичем в основному в останній період моєї роботи в Міністерстві закордонних справ, коли доводилося брати участь у різноманітних засіданнях вищого політичного ешелону. Мені запам'ятались виступи Леоніда Макаровича, його висловлювання — вони відзначались принциповістю позицій. Уже тоді я зробив висновок:

передбачаючи хід подій, український лідер узяв курс на незалежність України»³. Колишній Голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков переконаний, що процес руйнування країни не був стихійним, а цілеспрямовано проводився ще з 1990 р., оскільки у так званій програмі «500 днів» не було навіть терміну «держава»⁴.

Дезінтеграційні процеси започаткували декларації про суверенітет республік, зокрема Росії та України, що закріплювали пріоритет республіканських законів над союзними й відкривали тим самим легальну можливість боротьби із союзним центром. У цей процес міцно вплелась особиста конфронтація між президентами СРСР та Російської Федерації.

Необхідністю підтвердити волю України жити в союзі суверенних держав обґрунтовувалось і проведення у березні 1991 р. одночасно із Всесоюзним референдумом про долю Союзу РСР республіканського опитування. Тоді з 37,7 млн. дорослих громадян України 22,1 млн., або майже 59 відсотків, внесених до списків для голосування, і понад 70 відсотків тих, що взяли участь у голосуванні, висловилися за збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, а 25,2 млн., або відповідно 67 і 80 відсотків, — за вхід України до союзу суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет.

У доповіді Л. Кравчука на урочистих зборах, присвячених Дню незалежності України (13 липня 1991 р.), між іншим, відзначалося, що Верховна Рада Української РСР надає проблемам укладення Договору про союз суверенних держав важливого значення. Своє вагоме і вирішальне слово, бути чи не бути Україні в союзі, сказав народ. Тому на перший план, наголосив він, висувається питання про те, яким повинен бути цей договір за змістом⁵. Водночас офіційна делегація для участі в розробці проекту союзного договору Верховною Радою України так і не була сформована. В публічних виступах політичних діячів дедалі голосніше звучала критика договору, висувалися нові аргументи проти його підписання. До речі, М. Горбачов, очевидно, так і не зрозумів, що ж відбувається на Україні, які цілі насправді переслідують її лідери. Намагаючись ослабити гостроту розбіжностей, він продовжував стверджувати, що Україна підпише договір.

Події 19—21 серпня 1991 р. різко прискорили процес розпаду Союзу і виявилися фатальними для деяких політиків. Неоднозначну оцінку дістала позиція, зайнята у ті дні Головою Верховної Ради Л. Кравчуком. Одні звинувачували його у зволіканні та обережності, інші — в прихильності до заколотників, ще інші — у зраді КПУ. Представник діаспори Б. Гаврилишин стверджує, що «заява Л. Кравчука в першу добу перевороту... — це був крок вивірений і правильний»⁶.

Ці дні фактично виявились Рубіконом, що знаменував остаточний перехід Л. Кравчука з одного політичного стану в інший. На відміну від Єльцина, він не вийшов з партії, щоб потім боротися з нею. Він вистрибнув з її лав на ходу, але тільки після того, як поїзд було пущено під укіс, і з комуністичного ідеолога перетворився в непримирного самостійника.

Протягом дня 19 серпня, як стверджував у співдовіді на позачерговій сесії Верховної Ради І. Юхновський, Голова парламенту не виказав свого ставлення до ситуації, що склалася, а на вимогу скликати Верховну Раду вагався ще й 21 серпня і вимагав зібрати 150 підписів народних депутатів⁷. Щодо заяви Л. Кравчука по українському телебаченню і радіо 19 серпня, то вона в основному збігається з другим листом ЦК КПУ цього ж дня першим секретарям Кримського рескому, обкомів, Київського міськкому Компартії України — ті ж заклики до збереження спокою та витримки, зміцнення дисципліни, успішного завершення збору урожаю, забезпечення нормального ви-

робничого процесу тощо⁸. У заяві С. Гуренка, яку передало 20 серпня Українське радіо й телебачення, наголошувалося, що виступ Голови Верховної Ради 19 серпня «є основою нашої позиції»⁹. Все це вказує на те, що позиції керівництва ЦК і Л. Кравчука узгоджувалися, хоча останній згодом від них відмовився.

На позачерговій сесії Верховної Ради Л. Кравчук категорично відкинув звинувачення в нерішучості, зволіканні й невизначеності своєї власної позиції, заявивши, що під час зустрічі з генералом Варенниковим був присутній С. Гуренко, який участі в розмові не брав, висловив свою точку зору згодом, яка полягала в тому, що «нам потрібно все робити, аби не допустити введення на Україні надзвичайного стану»¹⁰. 23 серпня в Москві він написав заяву на ім'я ЦК КПРС про те, що не може виконувати обов'язки члена ЦК КПРС, «оскільки злочинна група секретарів ЦК КПРС діяла від імені всієї партії». Після повернення до Києва Л. Кравчук, за його словами, «подзвонив Першому секретареві ЦК Компартії України і сказав, що, оскільки все це робилося без мене (мене навіть не інформували про те, що діється навколо), я не можу виконувати обов'язки члена Політбюро ЦК Компартії України»¹¹. На запитання одного з депутатів «Чи вважаєте себе членом цієї партії?» він відповів: «Я все буду вирішувати за порядком Статуту»¹². Чутки про свій вихід з партії він спростував на зустрічі з журналістами, зазначивши, що «зараз головне не в тому, вийти чи залишитися в КПРС»¹³. А ще через декілька днів на черговій прес-конференції він повідомив, що вийшов з КПРС 19 серпня після візиту до нього генералів Варенникова і Чечеватова¹⁴. Очевидно, С. Гуренко мав на увазі свого колишнього колегу по Політбюро, коли в одному з інтерв'ю сказав: «Є й такі, хто оформив свій вихід з КПРС заднім числом. У серпневі дні вони вичікували, куди повернуться події, а тепер видають себе за «героїв», прагнучи зручніше й надійніше осідлати верхні щаблі вже нових владних структур»¹⁵.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається копія протоколу № 16 засідання Політбюро ЦК КПУ від 22 серпня 1991 р., в якому зазначається, що Л. Кравчук був присутній на ньому і брав участь в обговоренні питання «Про поточний політичний момент»¹⁶. 24 серпня Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України як самостійної держави. 25 серпня вийшла постанова Президії Верховної Ради України про власність Компартії України і КПРС на території України, 26 серпня — указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України.

26 серпня відбувся останній пленум ЦК, на якому було прийнято рішення «Про повну самостійність Компартії України». На період тимчасового припинення діяльності партійних структур пленум доручив представляти їх інтереси народним депутатам України Є. Мармазову, С. Дорогунцову, В. Петренку, В. Курашику, І. Бойку, В. Тризні, С. Камінчуку, Г. Харченку, В. Лісовенку, К. Продану¹⁷. В засобах масової інформації його називали напівлегальним і підпільним. Представники ряду партій звинуватили комуністів у порушенні законів України. Тимчасом Л. Кравчук запропонував секретареві ЦК В. Лісовенку якнайшвидше провести пленум з тим, щоб після закінчення його роботи він міг підписати указ про припинення діяльності КПУ.

30 серпня Президія Верховної Ради України прийняла указ про заборону діяльності Компартії України, внаслідок чого значна група людей випала з політичної і соціальної гри, а це привело до зміни розстановки політичних сил у суспільстві. Розслідування ж, проведене правоохоронними органами, не встановило складу злочину в діях КПУ та її керівників усіх рангів. Про це свідчить постанова про відмову у порушенні кримінальної справи щодо посадових осіб з ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів та райкомів партії за фактами відо-

мостей про їхню причетність до підтримки антиконституційного ДКНС через відсутність у їхніх діях складу злочину¹⁸.

Рішення про заборону компартії було сприйняте неоднозначно, в тому числі і юристами. Так, Голова Комісії Верховної Ради України з питань законодавства і законності О. Коцюба вніс пропозицію скасувати його як незаконне¹⁹. Міністр юстиції В. Бойко, який відверто заявив, що заборона діяльності КПУ суперечить правовим нормам і створює небезпечний прецедент, який «дозволить надалі заборонити в такий же спосіб діяльність інших партій або громадських об'єднань»²⁰, позбувся посади. Натомість ті, які дотримувалися протилежних поглядів, зробили блискавичну кар'єру: В. Шишкін став Генеральним прокурором України, а Ю. Гайсинський — його першим заступником. Проте тривала вона недовго.

По-різному повелися у тій ситуації лідери комуністів України — секретарі ЦК. Усі вони швидко відійшли від суспільно-політичного життя, хіба що С. Гуренко нагадував про себе спочатку відкритим листом до М. Горбачова з приводу повідомлень у засобах масової інформації про наявність у зарубіжних банках величезних коштів, переведених туди КПРС²¹, та декількома інтерв'ю²².

Напередодні 1993 р. С. Гуренко звернувся із заявою до Верховної Ради України про складання повноважень народного депутата. Цей свій крок він мотивував трьома причинами: політичний курс нинішнього керівництва суперечить його баченню шляхів побудови суверенної держави, забезпечення громадського спокою та добробуту народу; заборона діяльності Компартії України, політичні та моральні наслідки цього антиконституційного рішення позбавили його можливості ефективно виконувати свою виборчу програму, активно впливати на формування державної політики; небажання бути причетним до рішень, що приймаються всупереч його переконанням²³. Демарш першого секретаря забороненої КПУ викликав таку ж реакцію, як у свій час перехід В. Івашка на роботу до Москви. Одні назвали його боягузом і дезертиром, інші — мужньою людиною, ще інші — вказували лише на нелогічність такого кроку, коли необхідно використовувати будь-яку можливість для захисту партії, були й такі, що задоволено потирали долоні...

В інтерв'ю газеті «Киевские ведомости» С. Гуренко навів ще один аргумент на пояснення своєї позиції: «Як перший секретар забороненої компартії я не бачив для себе іншого виходу. Адже більше двохсот підписів народних депутатів зібрано за скасування антиконституційного рішення, а керівники Верховної Ради вперто не вносять його до порядку денного»²⁴. Проте С. Гуренко дещо випередив події, бо 5 січня Президія Верховної Ради, враховуючи пропозицію 242 народних депутатів, включила до переліку для розгляду на пленарних засіданнях Верховної Ради у першому півріччі 1993 р. питання «Про Указ Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року «Про заборону Компартії України». Однак воно потрапило не до першого (обов'язкового) розділу, а до другого, строки розгляду якого визначалися Президією згідно з їх готовністю. До того ж, серед 135 питань цього переліку воно знаходилося на 95-му місці²⁵.

14 травня 1993 р. Президія Верховної Ради України прийняла постанову щодо Указів про тимчасове припинення та заборону діяльності Компартії України з двох пунктів: 1. Громадяни України, які були членами Компартії України (КПРС), не можуть без рішення суду визнаватись причетними до державного перевороту 19—21 серпня 1991 року і зазнавати будь-яких обмежень через свою колишню належність до КПРС. 2. Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть утворювати партійні організації відповідно до діючого законодавства України²⁶.

Вже 19 червня комуністи України провели своє зібрання в До-

нецьку й офіційно заявили, що діяльність КПУ відновлено. С. Гуренко, котрий готував з'їзд, який, до речі, відбувався на його рідному заводі, участі в його роботі не брав, обмежившись листом до президії з'їзду, в якому висловив упевненість, «що до керівництва відродженим комрухом в Україні прийдуть нові люди, яким партія буде довіряти і яких будуть підтримувати комуністи» **.

Після проголошення державної незалежності все суспільно-політичне життя в республіці підпорядковалося загальноукраїнському референдуму, на якому 1 грудня 1991 р. виборцям належало відповісти на запитання, чи підтверджують вони прийнятий Верховною Радою акт. Для політиків, які стояли на позиціях повної незалежності України, це було необхідно для того, щоб перекреслити результати референдуму 17 березня. Характерна деталь: коли на засіданні Верховної Ради один з народних депутатів запитав: «А чи не слід було б включити у бюлетень на референдумі першого грудня друге питання — про доцільність входження незалежної України в Союз суверенних держав», головуючий відреагував таким чином: «Про який Союз може йти мова, якщо Україна стала незалежною державою?»²⁷.

За підтвердження Акта проголошення незалежності України проголосували 90 відсотків громадян, що брали участь у референдумі, а брали її 84 відсотки від тих, хто таке право мав. Таким чином, за незалежність України висловилися 76 відсотків усіх дієздатних її громадян. Однак несерйозно було б вважати, що всі вони переконані її прихильники. Ніхто не спромігся ще заперечити висловлюваних аналітиками тверджень, що з'явилася ця цифра внаслідок унікального збігу обставин: переляканий рішучими заходами російського керівництва по декомунізації український номенклатурний істеблішмент поспішно заангажував ідею державної незалежності і кинув на пропаганду всі підконтрольні засоби; вперше дістали простір для фронтального пропагандистського наступу «демократи»; спрацював «рязанський синдром» — економічна криза в Росії створила відчутний розрив між життєвим рівнем навіть у сусідніх областях Російської Федерації і України. Населення голосувало проти «реформаторського» керівництва Горбачова, «якому лестив, — як пише в статті «Холодна війна» та її наслідки» З. Бжезинський, — за яким упавав і якого навіть підкуповував Захід, а на кінцевих етапах яким уміло маніпулювали особисто президент Буш і німецький канцлер Коль... Більше за всіх, звичайно, зробив для зруйнування Союзу Єльцин, він завдав йому найсильніших ударів у спину. Але підготував сприятливий ґрунт для розвалу країни Горбачов»²⁸.

Та й тих, хто не підтримав незалежність України, цілком достатньо, щоб спонукати далекоглядних політиків придивитися до них уважніше й проаналізувати, чим їхні соціальні характеристики і орієнтації відрізнялися від характеристик і орієнтацій прихильників незалежності. Такий аналіз вирізняє нерівномірність розподілу голосів, що були подані «за» і «проти» незалежності України у різних її регіонах. У чотирьох областях — Харківській, Луганській, Донецькій та Одеській, де проживає понад чверть населення України, Акт підтримали у цілому менше двох третин від тих, хто має право голосу (62,5 %), а в Криму — більше однієї третини — 35,5 відсотка²⁹.

Позитивним результатом референдуму сприяла передвиборна президентська кампанія, учасники якої одностайно виступали за незалежність України, хоч побічним результатом її став розкол у демократичному таборі щонайменше на три течії (відповідно — на послідовників Лук'яненка, Чорновола і Юхновського).

Сім осіб, які виборювали право стати кандидатами на президентство, умовно можна поділити на три категорії. Перша — політики зі стажем: 57-річний Голова Верховної Ради Л. Кравчук; 54-річний голова Львівської обласної Ради народних депутатів В. Чорновіл та

64-річний голова Української республіканської партії Л. Лук'яненко. Це добре відомі широкому загалу люди, про яких вже чимало сказано і які й самі про себе багато сказали³⁰, особливо В. Чорновіл, що відзначається вмінням героїзувати себе і спонукає до цього інших³¹.

Друга — це ті, що утвердилися в політичному житті України після обрання народними депутатами, тобто з 1990 р., — В. Гриньов та І. Юхновський. За час роботи в парламенті В. Гриньов виріс в енергійного і впевненого в собі політика, з яким рахувалися. Його незалежний характер призвів до зіткнень з колегами по партії — ПДВУ, які врешті-решт відмовили йому в підтримці і навіть витіснили його з її керівних органів. В. Гриньов спирався на земляків та військових, що зумовлювалося його обережним ставленням до суверенітету.

Партія ж демократичного відродження України відстоювала безпартійного 66-річного Голову парламентської Комісії з питань народної освіти та науки І. Юхновського. Щоправда, безпартійним він був не завжди (взагалі із семи претендентів 6 були в минулому членами КПРС, а три — ще й працювали в компартійних структурах). 8 березня 1990 р. І. Юхновський першим з 21-го члена ініціативної групи поставив свій підпис під зверненням про створення Української селянсько-демократичної партії³². Проте невдовзі він заявив, що вступати до неї до XXVIII з'їзду КПРС вважає недоцільним, оскільки буде боротися за мандат делегата з'їзду, щоб там виступити за розкол рядів та розподіл майна і коштів компартії. Офіційно Ігор Рафаїлович повідомив про свій вихід з КПРС лише на установчому з'їзді ПДВУ в грудні 1990 р., вказавши, що залишатиметься безпартійним, але буде агітувати за Партію демократичного відродження України.

І. Юхновський сподівався насамперед на підтримку інтелігенції. Після закінчення в 1951 р. Львівського університету він усе життя займався науковою діяльністю, став академіком АН України. Це дало йому підстави стверджувати, що він виборює посаду Президента не для отримання пільг і привілеїв, оскільки вже давно має те, що в нас прийнято вважати «високим життєвим рівнем», а задля здійснення політики в інтересах більшості населення. Виходячи з цього, він і декларував свою політичну позицію: між тими, хто не хоче нічого змінювати, й тими, хто волів би змінити все і вся.

До третьої категорії належали маловідомі в політичних колах, не кажучи вже про широкий загал, Л. Табурянський та О. Ткаченко. 52-річний президент виробничого кооперативного синдикату «Олімп» (м. Дніпропетровськ), Голова Народної партії України, народний депутат України Л. Табурянський зумів подолати 100-тисячний кваліфікаційний бар'єр лише завдяки своєму процвітанню в бізнесі. До речі, на фінансових вливаннях тримається й зорганізована ним партія, яка швидше є політичним прикриттям його бізнесу.

53-річний міністр сільського господарства України О. Ткаченко, на думку деяких спостерігачів, був «незасвіченим» кандидатом від колишніх партійно-державних структур, занепокоєних позицією Л. Кравчука. Після заборони КПУ вони, побоюючись намічуваного «перетрушування» Кабінету Міністрів, не були позбавлені і особистої мотивації: подорожче «продати себе» фавориту президентського марафону — Л. Кравчуку. На перший погляд, врешті-решт так і трапилось: напередодні виборів О. Ткаченко після тривалих переговорів з Л. Кравчуком свою кандидатуру зняв на користь останнього. Близькі до О. Ткаченка люди стверджують, що за це йому було обіцяно посаду посла у Польщі. Однак невдовзі його усунули з посади міністра і лише через три місяці він зміг влаштуватися до аграрного університету в Києві, а згодом очолив агропромислову асоціацію «Земля і люди».

Після відмови О. Ткаченка практично вже не було сумнівів у перемозі Л. Кравчука, який задовго до виборів в інтерв'ю газеті «Монд» заявив: «Я сподіваюся стати президентом»³³. Не випадково

ж, як згадує колишній секретар ЦК КПУ В. Лісовенко, Голова Верховної Ради умовляв його вплинути на керівництво ЦК та депутатів-комуністів, щоб ті не заперечували проти введення в республіці інституту президентства. Вартий уваги й такий маловідомий факт: коли постало питання про президентство, в надрах апарату ЦК була підготовлена доповідна з обґрунтуванням ідеї виборів президента на зібранні представників від Рад усіх рівнів і рекомендовано на цю посаду першого секретаря ЦК Компартії України. Очевидно, це не могло не спонукати Л. Кравчука позбутися конкурента як в особі партії, так і її лідера.

Які ж фактори сприяли впевненій перемозі Л. Кравчука 1 грудня, коли він став другим Президентом України? Малоімовірно, що це стало можливим завдяки його програмі з п'яти «Д»: Державність. Демократія. Добробут. Духовність. Довір'я. Відомий литовський політик А. Бразаускас вважає, що «тут нічого дивного немає. Люди голосують не за колишнього комуніста чи антикомуніста, а за нинішню особистість, живу людину. Зважають, як він поводить себе, як діє, як відповідає опонентові... Чому він так впевнено переміг на виборах? А тому, що народ України не побачив йому альтернативи. Альтернативи його досвіду, знанням, виваженості, політичній мудрості. Адже робота в ЦК — це велика школа. А коли ще політичний діяч є патріотом, вміє аналізувати, враховувати реалії, робити правильні висновки — успіх йому забезпечено. Сьогодні люди вже не вірять ні «нафталіновим» гаслам комуністів, ні істеричним закликам націонал-радикалів. Вони йдуть за тими, хто зрозумів, що часи ідеології, політичної балаканини давно минули... І я, і Кравчук давно вже переступили через комуністичні догми. Ми — політики-реалісти, політики-прагматики»³⁴.

З нашого погляду, ця думка потребує конкретизації. По-перше, відіграла свою роль схильність населення віддавати перевагу офіційним особам, особливо високого посадового рівня. По-друге, після зняття своєї кандидатури О. Ткаченком чимало виборців, включаючи й комуністів та членів їхніх сімей, голосували за Л. Кравчука не через те, що підтримували його програму та практичні кроки на посаді Голови Верховної Ради, а тому що не мали іншого виходу. Боялися приходу до влади В. Чорновола чи Л. Лук'яненка. Можна сказати, що для певної групи людей не було вибору.

По-третє, в умовах нерозвинутості політичних структур у суспільстві перехідного періоду Л. Кравчук, вінчаючи піраміду влади, мав істотні переваги над своїми конкурентами. А в руках тих, хто стоїть біля влади, робить резонний висновок вчений В. Бебик, «реальна виконавча, законодавча і судова влада..., контроль над виборчими комісіями і засобами масової інформації..., набагато більше прихованих матеріальних і фінансових ресурсів для передвиборного змагання... Жоден інший політичний діяч не має такої можливості постійно перебувати в зоні уваги електронної і звичайної преси»³⁵.

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу, висловив програмні орієнтири своєї політики в новій якості. «Президент, — наголосив він, — одержавши владу від народу, має служити йому і забезпечити його достаток, права і свободи кожної людини»³⁶. Після цього одразу ж приголомшив депутатів пропозицією обрати Голову Верховної Ради, запропонувавши, щоб ним став І. Плющ. Цей блискавичний натиск забезпечив бажаний для нього результат: практично без обговорення І. Плющ піднявся на вищу сходику в парламенті. Згодом Іван Степанович скаже, що «особливого бажання бути Головою Верховної Ради в грудні минулого року в мене не було. Але є обставини, коли відчуваєш, що можеш щось зробити в цій сфері, а коли відмовишся, то або сходиш з арени, або змінюєш курс, спосіб життя...»³⁷. Однак і обрання головою парламенту

не завадило йому різко змінити курс, стати активним антикомуністом, тотально критикувати все минуле. Навіть на запитання «Як зробити так, щоб люди не боялися ходити по місту?», не замислюючись, ставить діагноз: «Це також результат нашої ідеологічної роботи»³⁸. Не став він і соратником Л. Кравчука, а швидше перетворився в суперника, очевидно, відчувши потяг до більшого.

З другого заходу посаду першого заступника Голови Верховної Ради «здобув» В. Дурдинець (перший раз він змагався за неї в червні 1990 р. під час формування керівних органів). Його біографія є типовою для політиків старої формації. Народився в 1937 р. на Закарпатті в селянській сім'ї. Після закінчення Львівського університету — на комсомольській і партійній роботі. Очолював відділ адміністративних органів Львівського обкому партії. З 1973 р. по 1979 р. працював заступником завідуючого адміністративним відділом ЦК Компартії України. З грудня 1979 р. — спочатку заступник, а з липня 1982 р. — перший заступник міністра внутрішніх справ. В. Дурдинець — класичний приклад політиків другого плану: власних думок не висловлює, виконує чорнову роботу, створює необхідний фон для першої особи.

Вихід України на історичну авансцену в якості незалежної держави поставив її керівництво перед необхідністю розв'язання складних проблем з багатьма невідомими. Перша і чи не найголовніша з них — ставлення до Союзу. Незважаючи на наполягання М. Горбачова, 25 листопада 1991 р. парафування союзного договору не відбулося. Лідери республік відмовилися це зробити, дійшли лише згоди про обговорення документа у парламентах. Української делегації при цьому не було, республіка готувалася до референдуму, після якого Л. Кравчук вже мав підставу заявити: Україна в Союз не піде, оскільки кілька грудневий референдум перекреслив безрезультатний.

8 грудня 1991 р. на зустрічі у Мінську керівники Білорусії, Росії та України підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав, яка стала установчим актом, з викладом цілей і принципів СНД. Цей акт виявився великою несподіванкою для керівників Союзу та більшості республік, не кажучи вже про населення, тим більше, що в ньому не було місця центру, президенту, СРСР. «Для мене було повною несподіванкою повідомлення, що три лідери зібралися в Біловезькій пуші, — згадує Н. Назарбаєв. — Дев'ятого грудня ми повинні були о 12 годині дня зібратися в Горбачова. Ми — це Єльцин, Кравчук, Шушкевич і я. Сьомого грудня мені зателефонував Єльцин і сказав, що їде до Мінська укладати угоду між Білорусією та РРФСР і що він попросив приїхати туди Кравчука, щоб з'ясувати його позицію»³⁹.

Завісу над тим, що відбулося, трохи відкрив Л. Кравчук в інтерв'ю журналу «Парі матч», яке, до речі, з купюрами вміщено у збірнику його промов, тоді як «Правда» подала повніше⁴⁰. На запитання кореспондента «Коли було вирішено про необхідність історичної зустрічі 7—8 грудня, яка поклала кінець існуванню СРСР?», той відповів: «Приблизно 15 листопада. Мінськ запропонувала Україна. Це найменша з трьох столиць і місто, в якому таємниця нашої зустрічі мала найбільше шансів бути збереженою»⁴¹.

Звернемо увагу і на факт, що його повідомив колишній Голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов. «В лютому, незадовго до референдуму (17 березня 1991 р. — Авт.), — сказав він, — прийшло повідомлення про те, що керівники Росії, України, Білорусії і Казахстану направили своїх представників у Мінськ, щоб без участі союзного керівництва розглянути пропозиції про створення «Співдружності», які означали по суті ліквідацію Союзу РСР чи у крайньому разі перетворення єдиної союзної держави у Конфедеративну Співдружність незалежних держав»⁴². Його слова підтверджує й один з авторів ідей

Г. Бурбуліс, який висловлює жаль, що її тоді не змогли реалізувати⁴³. Жалкував про це і Б. Єльцин⁴⁴.

Отже, є підстави вважати, що долю Союзу було вирішено задовго до грудня, а не о 10-й годині ранку 8 грудня, коли, як стверджує Л. Кравчук, «ми вшістьох сіли за стіл: Єльцин і Бурбуліс, Шушкевич і Кебич, Фокін і я. Ми самі склали остаточний текст. Наше хвилювання не піддавалося опису. Перечитуючи цей документ, ми розуміли, що на наших очах твориться історія. Потім Єльцин телефонував до Вашингтона президенту Дж. Бушу, а С. Шушкевич — президенту М. Горбачову. Обоє попередили, що Радянського Союзу більше немає»⁴⁵.

На користь такого твердження свідчить і те, що в своєму виступі у Верховній Раді з цього приводу Президент України звинувачував у розвалі СРСР переважно М. Горбачова і цим обґрунтовував прийняте рішення. Останнє наводить на думку, що головною метою було все ж усунення М. Горбачова та його команди від влади. І. Плющ «забезпечив» ратифікацію Верховною Радою Угоди про створення СНД без будь-якого її обговорення.

Акція в Мінську була лише початком непростого процесу утворення Співдружності. 21 грудня того ж року керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалося утворення Співдружності Незалежних Держав на рівноправних засадах. Вони також прийняли Декларацію, якою не лише підтвердили основні цілі та принципи СНД, а й внесли ряд істотних уточнень. По-суті, на зустрічі 21 грудня 1991 р. мало місце повторне утвердження Співдружності у розширеному складі.

Час, що минув відтоді, показав: регулярні зустрічі лідерів пост-радянських республік в різних столицях не забезпечили СНД стійкої життєздатності. Як зауважує Н. Назарбаєв, «тоді всіма заволоділо бажання швидше звільнитися від імперії, швидше знайти свободу... а фактично свобода вийшла для керівників цих держав»⁴⁶. Президент України постійно констатує, що Співдружність є неефективною структурою. Причин цьому багато. Але одна з головних — взаємовідносини між Україною і Росією, їх керівниками. Л. Кравчуку і Б. Єльцину, які виросли в одній країні й ходили коридорами одного ЦК, нерідко складніше знайти спільну мову, ніж, скажімо, з Біллом Клінтоном чи лідерами інших країн.

Нагадаємо, 12 червня 1991 р. Б. Єльцин став першим Президентом Росії (з 29 травня 1990 р. був Головою Верховної Ради РРФСР). Перемога Єльцина підвела ризик шонайменше під двома історичними епохами — під 70-річним існуванням СРСР та власне радянського комуністичного режиму. І єдиною порівняльною за масштабами з 12-м червня 1991 р. подією може бути хіба що 11 березня 1985 р. — день обрання М. Горбачова генсеком ЦК КПРС. Зв'язок між двома датами і подіями, — прямий, причинно-наслідковий. Без того, що відбулося в березні 85-го, не було б червня 91-го⁴⁷. Певне уявлення про нинішнього головного політичного діяча Росії дає книга американського публіциста Дж. Моррісона «Борис Єльцин: від більшовика до демократа»⁴⁸. Першу спробу подати повний політичний портрет Президента Росії зробили В. Соловйов та О. Клепикова у книжці «Борис Єльцин. Політичні метаморфози»⁴⁹. Як своєрідне доповнення її можна розглядати записки першого помічника Б. Єльцина про політичне падіння та сходження шефа⁵⁰.

Налічується шонайменше десять бар'єрів, які розділяли чи розділяють президентів України і Росії, а саме: СНД; територіальні претензії; проблеми громадянства, оподаткування, пенсій, скорочення ядерної зброї; Чорноморський флот і Севастополь; іноземні борги і закордонні активи та майно СРСР; допомога Заходу; «холодна війна» між держбанками Росії та України; проблема комунікацій; ціни на нафту й газ. Дагомиські та Ялтинські угоди між Росією і Україною,

а також економічні угоди, підписані в Москві у січні 1993 р., не зруйнували їх, хоч, за твердженням Л. Кравчука, вони з Єльциним «змогли піднятися вище амбіцій, подивитись у перспективу відносин двох народів. І на цій базі змогли підписати такі угоди, які відповідають їхнім інтересам»⁵¹. Такий оптимізм розбивається реальними фактами. Наприклад, якщо в 1992 р. Україна одержала 40 млн. т російської нафти, то в 1993-му її було значно менше. Тимчасом начальник управління Держкомнафтопродуктів України М. Попович заявляв, що «якщо в поточному році Україна одержить менше 30 мільйонів тонн російської нафти, то це обернеться катастрофою для економік двох держав»⁵².

Літо 1993 р. позначилося загостренням суперечностей між державними і політичними колами Росії та України з приводу статусу Севастополя і майбутнього Чорноморського флоту. Не розв'язано їх і на зустрічах на вищому рівні, під час переговорів урядових делегацій. 17 червня Б. Єльцин та Л. Кравчук підписали у Москві угоду між Російською Федерацією та Україною про невідкладні заходи щодо формування Військово-Морського Флоту Росії і Військово-Морських Сил України на базі Чорноморського флоту. Відповідно до угоди «флот розподіляється у співвідношенні 50 на 50 відсотків», а базування флоту «на перехідний період замислюється спільним і визначається окремою угодою»⁵³.

Вже 9 липня Верховна Рада РФ ухвалила постанову, згідно з якою місто Севастополь оголошується російським і головною базою єдиного Чорноморського флоту. Це безпрецедентне рішення, яким офіційно висувалися територіальні претензії однієї країни до іншої, Верховна Рада України у своїй заяві від 10 липня кваліфікувала як «неприпустиме втручання у внутрішні справи України»⁵⁴. Рада безпеки ООН стосовно питання про Севастополь однозначно висловила на підтримку України. Це перший випадок, коли стосунки України та Росії винесені на розгляд серед питань про головні вибухонебезпечні ситуації у світі. На думку незалежних експертів, таке рішення Ради Безпеки ООН є одним з перших успіхів української дипломатії.

На початку вересня 1993 р. Л. Кравчук та Б. Єльцин на зустрічі в Масандрі (Крим) підписали протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту. В ньому йшлося про доручення делегаціям України й РФ опрацювати протягом місяця усі питання, пов'язані з розробкою Угоди, за якою весь Чорноморський флот з усією його інфраструктурою в Криму використовується Росією і отримує російську символіку. А Україна отримує відшкодування від Росії за ту частину флоту, яка за попередньою угодою мала відійти до неї. Це рішення викликало різко негативну оцінку в середовищі українських політиків. Найбільш категоричні характеризували його як акт національного приниження.

Рано чи пізно суспільство одержить достовірний підсумок досягнень і втрат, пов'язаних з державною незалежністю, точніше — з тими варіантами, за якими вона утверджувалась. Однак очевидним є те, що за період, який минув з дня розпаду Радянського Союзу, ситуація в Україні погіршувалась швидше, ніж у Росії. Як наслідок, 52 відсотки населення, за даними соціолога В. Хмелька, вже жалкують за СРСР, тоді як рік тому майже 90 відсотків громадян України голосували за незалежність⁵⁵. Таким чином, настрої населення змінюються не на користь того курсу, що проводиться керівництвом України. А тому набувають підтримки політики й політичні сили, які, по-перше, висувують звинувачення владним політикам, а, по-друге, вимагають налагодження ефективних зв'язків у рамках СНД, а то й відтворення Союзу. Безпосередньо Президенту адресуються два блоки звинувачень. Перший — Л. Кравчук є одним з могильників СРСР (до речі, термін «могильник» належить йому). Зауважимо, на мінській зустрічі лідерів

Співдружності (січень 1993 р.) С. Шушкевич з цього приводу заявив журналістам: «Досить цих розмов, що в Біловезькій пуці розвалили Союз. Він був розвалений Горбачовим, який намагався будь-якою ціною триматись за посаду, не хотів зберігати інтереси великої держави!»⁵⁶. Другий — через свою особливу політику Україна потрапила в складне становище.

У відповідь з'являється дедалі більше пояснень Президента. Наприклад, лише через рік він почав переконувати, що в «Біловезькій пуці було зроблено крок, який виявився єдино правильним виходом із становища, що склалося»⁵⁷. Водночас ним вносяться корективи до тактики вироблення та прийняття рішень. Наочний приклад — залучення громадсько-політичних організацій та партій до обговорення проекту статуту СНД на «круглому столі» у себе 4 січня 1993 р. Раніше, зокрема, перед поїзdkою до Біловезької пуці, коли вирішувалася куди складніша проблема і вимагалася куди більше відповідальності, Президент не вважав за необхідне радитися з ними. З нашої точки зору, цей крок переслідував мету розширити коло відповідальності, перекласти її на суспільно-політичні структури, а через них певною мірою й на народ, планомірно здійснити, образно кажучи, конверсію своїх позицій, забезпечити поле для маневру в майбутньому.

«Порадившись» з представниками партій та громадських об'єднань з приводу проекту статуту СНД, Президент, прикриваючись «читом» громадської думки, не підписав документа на зустрічі лідерів країн СНД у Мінську 22 січня 1993 р. Суть справи полягає в тому, що Л. Кравчук не хоче сильної співдружності, а виступав і виступає за збереження статусу СНД в такому вигляді, в якому він є. А це — ніяка не співдружність. Це — аморфна структура, яка влаштовує українського лідера. Висновок напрашується один: Президент України не сприймає СНД, але не може не рахуватися й з настроями в суспільстві, адже він знає, що ментальність народу, який звик жити в Союзі, залишилась такою, що «коли б нічого замість Союзу не запропонували, міг статися вибух, який призвів би до конфронтації»⁵⁸.

Безперечно, 1992-й увійде в історію України як рік державотворення. І на цю тему Президент багато й охоче розмірковує. Натомість уникає питань, пов'язаних із соціально-економічним розвитком держави, а якщо й заводить мову про них, то обмежується загальними розмірковуваннями, переважно переліком об'єктивних причин занепаду економіки та констатацією того факту, що в сусідів не краще. На запитання кореспондентів телерадіооб'єднання Севастополя, що треба зробити, щоб виправити становище (малося на увазі в місті), дав симптоматичну для державного діяча відповідь: «Якби я знав, що зробити в повному обсязі, я сказав би про це і урядові, і своїм представникам на місцях, і організаторам господарства. І якби я зміг це зробити, я зробив би»⁵⁹.

В останні дні п'ятої сесії Верховної Ради депутати порушили питання про відставку уряду. Тоді В. Фокіну вдалося відбити їх натиск за допомогою контрнаступу — заяви всіх членів Кабінету та міністрів (за винятком віце-прем'єра В. Ланового та міністра оборони К. Морозова) про те, що вони знімають із себе відповідальність, оскільки в умовах, що склалися, не можуть працювати. В. Фокін вважає, що «той важкий день можна назвати днем справжнього народження Кабінету Міністрів» і що саме тоді було «зірвано замах на самостійність і незалежність республіки»⁶⁰. Підтримуваний Л. Кравчуком глава уряду активно опонував Верховній Раді. У вересні він виступив із зверненням до народу України, в якому наголошував, що «економічна криза в Україні глибока, але, на щастя, ситуація не безнадійна. Вона лише вимагає перш за все довіри до уряду...»⁶¹.

Однак Л. Кравчук вперше за час свого президентства не зміг утримати депутатський корпус, і на шостій сесії Верховна Рада «від-

ставила» не тільки Прем'єр-міністра В. Фокіна, а й весь уряд. В. Фокін стверджує, що для декого він несподівано пішов у відставку, маючи на меті зберегти уряд. В особистій розмові з І. Плющем я, згадує він, поставив питання: «Якщо я піду, чи достатньо буде цього, щоб заспокоїти опозиційні сили і зберегти Кабінет? Плющ відповів ствердно»⁶². 2 жовтня Прем'єр-міністр В. Фокін провів своє останнє, прощальне засідання уряду. Президент Л. Кравчук, який тепло подякував Вітольдові Павловичу за його працю, не зміг приховати свого роздратування рішенням Верховної Ради і сказав, що думка депутатів це ще не думка народу. «Світ дивиться не тільки на те, що ми робимо, — сказав він на тому ж прощальному засіданні, — а й як це робимо. І коли я бачив на трибуні перекошені від люті обличчя, намагання окремих депутатів принизити, обплювати опонента, мені так було важко...»⁶³. Тепер Президент намагається відхреститися й від того, що відстоював В. Фокіна. «Я, — каже він, — займав таку позицію: відставку уряду може прийняти лише Верховна Рада»⁶⁴.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила Прем'єр-міністром Л. Кучму — народного депутата України, якого вже запрошували, проте безуспішно, до Кабінету Міністрів на посаду першого віце-прем'єра. Досі про нього мало що знали навіть законодавці та міністри, крім того, що він — директор найбільшого військового заводу «Південмаш» у Дніпропетровську, який випускав 60 відсотків усіх стратегічних ракет, а також багато типів ракет для космічних досліджень. У всякому разі, за два з половиною роки його перебування в парламенті вони не могли пригадати жодного значного виступу чи написаної ним статті.

Після закінчення Дніпропетровського університету Л. Кучма з 1960 р. працював інженером, старшим інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора конструкторського бюро «Південне». З 1975 р. по 1982 р. — секретар партійного комітету того ж бюро, секретар партійного комітету виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». З 1982 р. по 1986 р. — перший заступник начальника і генерального конструктора КБ «Південне». У грудні 1986 р. призначений генеральним директором виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». Робота його була настільки засекреченою, що до 1989 р. він не міг виїжджати за кордон. Ставши у 1986 р. директором, він мав у своєму підпорядкуванні понад 50 000 чол. З його слів, це стало можливим після того, як М. Горбачов проголосив курс на перебудову і Кремль почав призначати молодих і енергійних керівників в основних галузях промисловості. «Мій завод був найбільшим виробником стратегічних ракет, хоча ми також випускали висококласні космічні ракети та обладнання, — з гордістю розповідав 54-річний Прем'єр-міністр кореспонденту «Нью-Йорк Таймс». — Можу поручитися: я дуже добре знаю цю галузь»⁶⁵.

Чому Президент спинив свій вибір на Л. Кучмі, якого вважали людиною І. Плюща? Чому жодна з громадсько-політичних організацій все ж не зробила публічної спроби висунути свою кандидатуру? Щодо першого, то, на наш погляд, Л. Кравчук відчув, що суспільство підійшло до межі, яку переступати не можна й після якої питання про недовіру постане автоматично. Враховувався, очевидно, й тиск конструкторського корпусу, який дедалі більше заявляє про себе як вагома політична сила з економічними важелями в руках, що дозволяє диктувати умови. Приклади цьому — звернення 13 керівників найбільших київських підприємств до Верховної Ради України з вимогами: компетентно зайнятися невідкладними проблемами, що хвилюють сьогодні народ; подолати штучний розрив між органами представницької і виконавчої влади на всіх рівнях; припинити руйнування економічних, наукових та інших зв'язків з країнами колишнього Союзу, і насамперед, з Росією; вжити рішучих заходів до зміцнення правопорядку і за-

конності⁶⁶. Далеко не останню роль відіграла й очевидна поляризація суспільства, у тому числі й за територіально-політичними ознаками.

Кандидатура Л. Кучми, як тоді здавалося, якнайкраще підходила для розв'язання позначених проблем — відомий господарник, до того ж представник того регіону України, де особливо болісно сприймається зміна політичних орієнтирів. Відповідно робився розрахунок й на те, що він буде сприяти громадянському миру в суспільстві, тим більше, що зарекомендував себе людиною без політичного надриву. Поряд з цим треба визнати, що інші претенденти на «капітанський місток», про яких було багато розмов, виявилися кваліфікованими, але все ж типово кабінетними вченими. Вони добре знають, як функціонує економіка інших країн на теоретичному рівні і через цю призму уявляють економічне відродження України без такого ж ґрунтового знання і врахування, як кажуть, місцевих умов. Втім складається враження, що багато хто нині хоче бути прем'єр-міністром, міністром, а не що-небудь зробити, будучи прем'єр-міністром, міністром...

Склад нового Кабінету Міністрів змінився майже на сорок відсотків. На своїх постах залишилося багато «ключових» міністрів — внутрішніх справ, машинобудування, військово-промислового комплексу й конверсії, оборони, освіти, охорони здоров'я, транспорту, фінансів. Свої колишні посади не залишили голова Служби безпеки України, голова правління Національного банку. Зате команда віце-прем'єрів оновилася повністю. Посаду першого віце-прем'єра зайняв І. Юхновський, віце-прем'єрські пости — В. Євтухов, В. Дем'янов, В. Пензенник, Ю. Йоффе, М. Жулинський. В. Фокін оцінив це критично: «Що, пан Юхновський, який в академічному інституті старанно займався математичною статистикою, знає практику управління, чи пан Пензенник знає практичну економіку, якщо він у своїй діяльності не відривався від конспектів? Це те ж саме, що знати нотну грамоту, не бачивши нікого інструмента, на якому збираєшся грати»⁶⁷.

Інформація нового Прем'єр-міністра про стан економіки 27 жовтня, його доповідь про антикризові заходи уряду на сесії Верховної Ради 18 листопада розкрили жахливу картину економічного занепаду держави, тотального пограбування її багатств та народу. «Я точно знаю: країну ми розвалили»⁶⁸, — заявив Л. Кучма. Зауважимо, що маховик розрухи почав набирати оберти у 1991 р. Так, за статистичним збірником «Економіка Співдружності Незалежних Держав», виробництво електроенергії зменшилося порівняно з 1990 р. на 300 квт.г. на душу населення, цементу — на 20 кг, тканин — на 2 кв. м, взуття — 0,5 пари, видобуток вугілля — більш як на 600 кг. Випуск м'яса на кожного жителя знизився на 13 кг, риби — на 5, тваринного масла — 1,4, молока — 16, рослинної олії — 2,5, цукру-піску — 46, зерна — 239, картоплі — на 41 кг. На цьому фоні зубожіння кількість мільйонерів зросла в Україні, за оцінками експертів, у 1991—1992 рр. у сотні разів⁶⁹.

Стійка прихильність Президента до діячів попереднього Кабінету поглибила його психологічний дискомфорт у спілкуванні не лише з опозицією, а й з І. Плющем, який почав демонструвати свою незалежність від Кравчука. Останній справляв враження людини, яка стурбована не стільки масштабами і глибиною інформації про стан в економіці, скільки нестандартною безкомпромісністю нового керівника уряду. Народ так і не почув його пояснень з цього приводу. Лише В. Фокін заявив, що «90 відсотків цих звинувачень необ'єктивні і несправедливі»⁷⁰.

Перебуваючи в стані шоку від почутого, народні депутати Верховної Ради легко дали згоду на додаткові повноваження Кабінету Міністрів для здійснення економічних реформ. Багато хто розглядав уряд Л. Кучми як останню надію народу України на краще життя не в майбутньому, а сьогодні. Проте Декрети уряду, насамперед спрямовані

на лібералізацію цін, призвели до нового витка протистояння в суспільстві й нагнітання політичних пристрастей до критичної межі. Похід арсенальців до Верховної Ради викликав переляк у владних структурах. Мінімальну заробітну плату було підвищено до 4600 купонів. 18 січня 1993 р. група делегатів висунула вимогу достроково розпочати пленарні засідання Верховної Ради для того, щоб «разом з урядом знайти раціональний шлях виходу України з кризи, усунути помилки уряду, допущені в декретах, що практично паралізували економіку країни»⁷¹.

У своїй доповіді перед депутатами 20 січня Л. Кучма за традицією був відвертим. Навівши приклади жахливого занепаду всього народного господарства, визнавши, що не всі декрети докладно і всебічно опрацьовані й узгоджені, він першим з керівників державного рівня заявив: що все те, що сталося, має насамперед суб'єктивні причини. Верховна Рада приймала популістські рішення, а колишній уряд Фокіна «покривав» їх нічим не забезпеченою кредитною емісією, внаслідок чого бюджетний дефіцит досяг 33 відсотків до валового національного продукту. Неадекватність політичних лозунгів, якими підмінялась конкретна програма будівництва держави, і реалій повсякденного життя призвели до економічної ізоляції України. Не втримавши економічних зв'язків з Росією хоча б на мінімумі потреб, натомість багато мріяли про інтеграцію в багату Європу. «Маючи за спиною рік наскільки святковий, настільки й злиденний, ми, — констатував Л. Кучма, — змушені починати фактично з нуля і принципово нової постановки питань. Ми зайшли в глухий кут, тепер повернемося назад і лише після цього підемо далі»⁷².

Приклад Л. Кучми показує, що адекватна оцінка реального стану і своєї ролі в подіях, які відбуваються, є дуже важливою в діяльності політичного лідера. Однак максималізм і безкомпромісність не можуть сприяти політичному довголіттю. Лише на певних історичних етапах, у скрутні для народу періоди незламність і жорстокість забезпечують успіх. Проте в умовах еволюційного розвитку така політика дає протилежні результати.

Скларося так, що повноваження уряду стали помітно переважати можливості й повноваження Президента. Виявилося, що деякі дії Кабінету Міністрів (зокрема декрети) просто недосяжні для його аналізу. Л. Кравчук не мав права накладати вето на декрет. Саме це стало тріщиною, яка згодом перетворилася на вододіл усередині виконавчої влади. А тут ще Л. Кучма з наближенням завершення шестимісячного строку надзвичайних повноважень уряду почав порушувати питання про його продовження. Виступаючи з доповіддю Кабінету Міністрів «Про соціально-економічне і політичне становище, що склалося в Україні, та шляхи виходу з нього» на засіданні Верховної Ради 18 травня 1993 р., він заявив: «В квітні я вже говорив в цьому залі про спеціальний режим управління економікою. Підпорядкування уряду Національного банку, Антимонопольного комітету і Фонду державного майна, подвійне підпорядкування державних адміністрацій на місцях і право Кабінету Міністрів видавати декрети до 18 травня 1994 року — це, з моєї точки зору, той необхідний мінімум складових такого спеціального управління, який дає шанс на порятунок економіки України»⁷³.

Натомість Л. Кравчук вніс свої пропозиції до парламенту, які викликали справжню сенсацію: Президент бере на себе безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів, тобто очолює його. Верховна Рада вносить відповідні зміни до Конституції й обирає віце-президента. Президент формує уряд і бере на себе виконавчу владу. Парламент займається прийняттям законів, постанов і здійснює тільки повноваження, передбачені Конституцією. Президент не висуває питання про додаткові повноваження. Верховна Рада надає йому лише одне право:

приймати укази з невизначених, нерегульованих економічних питань, які втрачають силу після прийняття Верховною Радою відповідних законів.

Прем'єр-міністр запропонував Верховній Раді підтримати ініціативу Президента по концентрації виконавчої влади й подав у відставку. Він же з трибуни Верховної Ради дав зрозуміти, що Президенту, якщо він справді зацікавлений у стабілізації економічного становища, варто подумати, з ким йому працювати.

Деякі депутати, котрі ще вчора рішуче заявляли, щоб повноважень урядові не продовжувати, намагалися висловити Л. Кучмі свої симпатії. Дводенне кипіння пристрастей у Верховній Раді дало несподівані результати. Лише 90 чол., тобто п'ята частина депутатського корпусу, підтримали Президента в його бажанні взяти на себе всю повноту влади, хоча він і обмежив коло своїх попередніх пропозицій. Водночас 223 депутати висловилися проти відставки Прем'єр-міністра. Безперечно, що ця промовиста цифра, а також активна підтримка депутатів від східних областей змусили Л. Кучму утриматися від бажання грюкнути дверима. Однак 1 червня Прем'єр-міністр надіслав Президентові заяву з проханням увільнити його за власним бажанням. Та вже через декілька днів на закритому засіданні Верховної Ради (під час обговорення питання про договір «Старт-1») він повідомив, що відкликає свою заяву про відставку й продовжуватиме працювати.

Таку тактику Л. Кучма демонструватиме ще декілька разів, і лише 23 вересня 1993 р. Верховна Рада задовольнить його прохання про увільнення від обов'язків Прем'єр-міністра України. Прощальне слово прем'єра перед народними депутатами швидше нагадувало передвиборну промову. Воно засвідчило, що Л. Кучма буде прагнути повернення у політику, але вже на вищий рівень. Тим більше, що у ті ж дні Верховна Рада призначила дострокові вибори: до Верховної Ради — 27 березня, Президента — 26 червня 1994 р.

Розвиток подій в Україні сприяв появі на політичній арені нової плеяди людей, які стали знайомими у коридорах влади. Перші ентузіасти і провідники перебудови, а згодом й ідеї державності вийшли переважно із середовища наукової і творчої інтелігенції. Як найбільш реактивна частина суспільства, вони швидко запалилися самі і збудили народ, витворивши Рух. Полишивши свої кабінети, кафедри, майстерні і лабораторії, вони кидалися в гущу мас і подій, апелювали до громадської думки, брали участь у мітингах й маніфестаціях, писали відозви, звернення і платформи, створювали партії. Прорвавшись у коридори влади, вони радо посіли різні громадсько-політичні й державні посади. Намагалися виконувати функцію «публічної совісті», а виявили обличчя соціальних утопістів. Потім заспокоїлися і кинули розбурхані маси напризволяще, що втім вже не раз було в нашій історії. Після другіх зборів Руху стало очевидним, що перша хвиля реформаторів приречена поступитися місцем новій генерації. Десь загубився цілий ряд письменників і учених — фундаторів Руху — М. Попович, В. Брюховецький, Ю. Цеков. Майже не чути І. Драча, а нечасті «його виступи, перетрушені чорнобильськими метафорами, можуть бути хіба що добрими приправами для мітингу, а не для того, щоб виробити політичну лінію»⁷⁴. Не демонструє вже своєї риторики В. Яворівський. Виняток становить хіба що Д. Павличко, який за всіх режимів був державним мужем.

Принагідно зазначимо, що вчителі моральності, які прийшли в політику зі сфери культури, виявилися автономізованими і в політичному спектрі. За ними, як правило, вже немає груп послідовників, фракцій і коаліцій. Утопічною виявилася і їхня спроба ідентифікувати себе з українською культурою в еміграції, від якої очікували можливості з'єднання з перерваною традицією. З'ясувалося, що емігрантська

культура переживає таке ж відчуття відриву від коренів і прагне знайти їх на історичній батьківщині.

У свій час французький психолог Г. Лебон дійшов висновку, що існує три типи політиків: вольові і властолюбиві; хитрі й лагідні, які улесливо потурають низьким інстинктам натовпу, ними ж випущеним на поверхню; нервово збуджені, імпульсивні особистості, які щиро вірять кожному своєму слову на момент виступу і яких сам натовп збуджує до напівбезумного стану. Ланцюгова реакція політичної самоорганізації українського суспільства, яка розпочалася з утвердження Руху, вивела на політичні підмостки різних людей, у тому числі й зазначених категорій. Появу громадсько-політичних структур стимулювало і легалізувало вилучення статей 6-ї і 7-ї із союзної та республіканської конституцій.

Власне, у 1990 р. й склалася нині діюча багатопартійність. У квітні того року відбулися з'їзди українських республіканської і християнсько-демократичної партій, у травні — установче зібрання соціал-демократів. У червні на з'їзді в Києві Українська народно-демократична ліга трансформувалася в Українську народно-демократичну партію, декілька днів по тому заснувалася київська ліберально-демократична спілка і проголошено створення Української селянсько-демократичної партії. Восени в Києві відбулися установчі з'їзди Партії зелених України та Ліберально-демократичної партії, у Дніпропетровську — Народної партії України. В грудні з різницею у два тижні з'явилися ПДВУ і ДемПУ. В 1991 р. виникла Ліберальна партія України, після серпневих подій — Соціалістична партія України та Селянська партія України. В 1992 р. політична палітра поповнилася Християнсько-демократичною партією України. Велика група партій з'являється у 1993 р. Якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, то після серпня 1991 р. (за станом на грудень 1993 р.) — 27. Чотирнадцять з них, а також Рух представлені окремими депутатами або фракціями у Верховній Раді.

Десять партій очолюють народні депутати України. Природно, що такі структури мають кращі стартові можливості. Ось чому решта формувань ведуть активний пошук «спонсорів» серед осіб, наділених державними повноваженнями, відомих громадських діячів, вчених та представників культури. Відбувається й зворотний процес. Наприклад, окремі народні депутати прагнуть мати у своєму розпорядженні політичні структури. Деякі партії та рухи взагалі утворювалися під лідера. Колективні інтереси при цьому ігноруються або ж свідомо приносяться в жертву частково через те, що в радянському суспільстві колективізм як цінність скомпрометований примусовим комуністичним колективізмом, який деградував до кругової поруки. І сьогодні немає ні нормального колективізму, ні нормального індивідуалізму.

Особливу групу серед керівництва та активу партій становлять колишні лідери дисидентського підпілля (лідери чотирьох з них пройшли ув'язнення). «В'язнична харизма» цих людей багато в чому визначає їхню нинішню тактику — вплив через моральний авторитет. Сьогодні вони перебувають у своєрідній ізоляції один від одного, кожен на своєму «постаменті», в оточенні своїх послідовників та однодумців. Кожен другий керівник партій — в минулому член КПРС. Цей цікавий феномен потребує вивчення з точки зору і політики, і психології. Фактично склалася вкрай поляризована мультипартійна система, іншими словами, доведена до абсурду справжня багатопартійність: існує багато партій різної політичної орієнтації, у тому числі антисистемних. Попри всю показову активність й спроби виступати від імені народу, видаючи свої інтереси за загальнонаціональні, абсолютна більшість з них має приблизно однаковий вплив у суспільстві.

Майже всі вони й досі не в змозі визначити свою соціальну базу, свій електорат. Орієнтація значної частини партій на середні верстви

не враховує нинішньої структури суспільства і придатна хіба що на перспективу. Наше соціально не диференційоване суспільство для партійної розбудови ще не готове. Люди не поспішають пов'язувати з ними свої політичні, професійні та матеріальні інтереси. За висновками соціологів, недовіра до партій, а то й активне неприйняття їх є явищем цілком природним для країни з багаторічним досвідом правління однієї партії⁷⁵. Отже, українська багатопартійність прийшла у політично однопартійний простір, де масова свідомість сприймає формулу «авторитарна партія — держава». І теперішнім організаціям, що називаються партіями, належить докласти чимало зусиль для відновлення втраченого престижу цього інституту.

Зрозуміло, що багатопартійність є такою, яким є суспільство. І не варто ні «накачувати» її, представляючи будь-яку із шойно проголошених партій вирішальною силою, ні принижувати її значення в'їдливими зауваженнями про «оперативність» нових політичних вождів. Бо саме це середовище, поки що значною мірою декоративне, навіть дещо театральне, демонструє химерність чи обмеженість впроваджуваних демократичних процедур, свободи мислення та політичної толерантності, тобто потенціал того самого «людського матеріалу», який врешті-решт вирішить долю держави. За таких умов навіть один або декілька чоловік, проголосивши виникнення нової партії, мають можливість стати рівноправними учасниками політичної гри, й не слід розцінювати їхні шанси як явно безнадійні. Водночас не можна не відзначити, що поява окремих партій, наприклад НПУ та ЛПУ, пов'язана не так з реакцією на суспільні запити, як є швидше наслідком прагнень тих чи інших осіб «вийти» в політику за допомогою власної політичної опори. Такі утворення штучного характеру тримаються не на політичній спільності, а на фінансових впливах. Своєрідну групу становлять партії, які різняться хіба що назвами. Це наводить на роздуми про їх інспіроване утворення для втягування в політичні ігри якомога більшої кількості людей.

Відповідно і роль партій як єдиної ланки між державою і суспільством не усвідомлена як їхніми лідерами, так і більшістю їхніх членів. Абсолютна більшість нинішніх політичних партій України з різних причин не виконує своїх основних функцій: з'ясування і врахування інтересів різних соціальних груп; розробка політичних, соціально-економічних та інших програм, конкретних законопроектів, критичний аналіз програм конкуруючих партій; широкомасштабне інформування населення про свою діяльність; організація добору кандидатів для висування в органи влади усіх рівнів; проведення передвиборних кампаній і керівництво своїми депутатами тощо. Через відсутність виборів на багатопартійній основі залишається незрозумілим, яка партія чи партійна коаліція перебуває при владі і відповідальна за стан справ, і хто знаходиться в опозиції. Партії, і насамперед їхні лідери, не знають свого «місця», а тому боротьба ведеться переважно без правил і далеко не завжди в політичному руслі. Таким чином, зараз політичні партії в основному допомагають чіткіше окреслювати приховані розбіжності і суперечності в суспільстві, підштовхують громадян до уособленого групування за різними параметрами й пріоритетами. Взагалі в умовах всезагальних і безперервних розмежувань, тотальних звинувачень далеко не риторичним є питання, яке поставив І. Плюш: «Чи не стоїмо ми за крок до того, що невдовзі весь народ буде звинувачено у зраді самому собі?»⁷⁶.

Після здобуття незалежності деякі партії в Україні впритул наблизилися до завершального етапу свого розвитку, позаяк єдиною метою їх діяльності було знищення тоталітарної системи. Вони об'єднали людей, які знали, як боротися за Україну, але не відали, як її будувати. А це означає, що, виконавши свою місію, формування такого спрямування приречені на самознищення.

Перед багатьма партіями постала дилема: розпад, зникнення з політичної арени або вихід на новий виток розвитку, в тому числі через об'єднання, злиття і продовження існування в іншій іпостасі, виробивши програми державотворення. Про це свідчить об'єднання УНП і УНДП, СДПУ і ОСДПУ, обговорення питання про злиття ДемПУ і УРП. Звісно, це кращий варіант, але складний, оскільки мало хто хоче здавати політичні «доріжки», особливо з числа тих, хто спробував себе в ролі провідників. Не виключено, що процес об'єднання множитиме «уламки» від партій.

До серпня 1991 р. політичні сили України умовно поділялися на дві групи — комуністичну і антикомуністичну. Останню єднала боротьба за вихід республіки з СРСР і проти компартії. Вирішення цих завдань привело до втрати її консолідуючого чинника. Поряд з іншими факторами це значно урізноманітнює політичний світ України. З нашої точки зору, сьогодні існує шість основних політичних течій (умовно, звичайно, бо реальне життя завжди набагато складніше і динамічніше).

Перша — соціалістична, кістяк якої становить об'єднання «Трудова Україна»; головну роль у ній відіграє соцпартія. Найпомітнішою фігурою в ній є О. Мороз. Очевидно, її вплив зростатиме із зміною домінуючих настроїв та соціально-економічної ситуації, відтворенням діяльності КПУ. Не виключено, що колишні комуністи можуть стати однією з найбільших фракцій у новому парламенті. Друга — загальнодемократична з відтінком сепаратизму. Найбільш вагомий представник цієї течії — Громадський конгрес України. Її слід розглядати як негативну реакцію на політичні й економічні процеси в Україні та дії громадсько-політичних структур націоналістичного спрямування. І від зазначених факторів залежить, чи залишиться вона регіональною чи стане загальноукраїнською, набуде яскраво вираженого сепаратистського характеру чи розвиватиметься в загальнодемократичному руслі. Лідери конгресу — народний депутат України В. Мещеряков, доцент Донецького університету А. Базилук.

Третя — ліберально-демократична (буржуазна). Її уособлює «Нова Україна» на чолі з народним депутатом В. Гриньовим. Це — доволі аморфне об'єднання, яке після нетривалого періоду піднесення увійшло в смугу організаційних і концептуально-ідеологічних суперечностей між ліберально-консервативним і соціал-демократичним крилом. Його вплив залежить від честолобства політиків (а їх чимало зібралось під «дахом» блоку), які не бажають «поступатися принципами» один одному. Ця течія орієнтується на елітарний прошарок суспільства, соціальним питанням не приділяє достатньої уваги. Це не означає безперспективності цінностей, сновідуваних представниками «НУ». Однак в осяйній перспективі вони не можуть розраховувати на підтримку, оскільки в Україні ще немає того середнього класу приватних виробників, які б стали їх опорою.

Четверта течія — національно-демократична, або, якщо точніше, національно-державницька, яка орієнтується значною мірою не на якісь соціальні верстви чи прошарки, а на національні почуття людей. Проблема лідерства, ставлення до Президента, відмінності в тактиці спричинили її поділ на дві своєрідні підтечі: а) Конгрес національно-демократичних сил і частина Руху, який умовно назовемо «старий» (лідер — голова УРП, народний депутат України М. Горинь); б) «чорноволівський» Рух у союзі з деякими угрупованнями на зразок УСДП. Життєздатність останнього великою мірою залежатиме від того, що буде з Рухом, діяльність якого В. Чорновіл підпорядковує здійсненню мети — стати Президентом України.

На своїх четвертих зборах Рух остаточно трансформувався в партію, що засвідчило непослідовність В. Чорновола у деяких питаннях. Досить згадати, що на других рухівських зборах він переконував

делегатів, що «якщо Рух стане в одному ряду з партіями, він загине, програє, виродиться в культурницько-пропагандистську організацію, що організовуватиме масові шоу, партії його піднімуть і переможуть»⁷⁷. А у статті «Що далі?» напередодні третіх зборів ним вже пропагувалася ідея створення на базі НРУ партії, яка повинна стати «партією правди, партією соціальної справедливості»⁷⁸.

Взагалі така кардинальна переміна поглядів є притаманною рисою більшості українських політиків. Зауважимо також, що рухи, перетворившись у партії, як правило, розчаровують своїх членів. За цим слідують розколи, кризи, злиття декількох партій в окремі блоки і, нарешті, повернення до рухів.

Події у Львові, а він, як стверджують, йде попереду в політичному розвитку, були наочним підтвердженням того, що Рух очікують розколи і розмежування, хоча В. Чорновіл і тоді був впевнений, що «Рух вийшов на нову орбіту і сьогодні є єдиною силою демократичної спрямованості в Україні»⁷⁹. Перший етап V з'їзду НРУ, який відбувся 10—12 грудня 1993 р. у Києві, показав, що його лідерів вдалось подолати відцентрові процеси, зберегти велику і потужну організацію. Виступаючи перед 1140 делегатами та близько двома тисячами гостей зі звітною доповіддю, голова НРУ заявив: «В Україні є сила, здатна тверезо оцінити реальність, спрогнозувати перспективи, запропонувати вихід із кризового стану і взяти на себе відповідальність за наслідки реалізації своїх пропозицій — це Народний Рух України — центристська політична організація, головна мета якої — розбудова національної демократичної економічно сильної Української держави»^{79а}.

В самостійну політичну течію виділилися націонал-радикали. Уявлення про неї дають Українська національна асамблея та Українська національна самооборона з їх лідерами Ю. Шухевичем та Д. Корчинським. Багатьма політиками вона сприймається як щось декоративне і до уваги всерйоз не береться. З нашої точки зору, така позиція є помилковою. В умовах дедалі більшого хаосу й невизначеності люди вже ладні кинутися в обійми «твердої руки», навіть зазнати від неї незаслуженого биття, аби був порядок, до якого всі звикли. Це, а також наша схильність надавати перевагу рішучим політикам і діям, віра у реальність швидких і простих вирішень складних проблем створюють непогані передумови для нарощування впливу націонал-радикалів. Вони мобільні, добре організовані, бойовиті, уміють проводити гучні акції, здатні спровокувати конфлікти. Бід від них буде ще немало, хоча шансів на захоплення влади, на політичну гегемонію у них немає. Усе-таки більшість нашого народу на власному гіршому досвіді засвоїла, що на крові і ненависті ні хліб не росте, ні свобода не народжується.

І, нарешті, шосту течію утворює керівна еліта, так звана «партія влади». Вона не структурована, аморфна, далеко не однорідна і, на наш погляд, «вбирає в себе», як мінімум, три відгалуження, орієнтовані відповідно на Л. Кравчука, І. Пліуша та Л. Кучму. Між ними точиться приховане й відкрите суперництво за неформальне лідерство. Це суперництво слід розглядати як цілком нормальне явище, на чому наголошують і Л. Кравчук, і І. Пліуш, але ж при одному уточненні — в цивілізованому суспільстві.

Залишивши посаду Прем'єр-міністра, Л. Кучма не відійшов від політики, більше того — почав активніше займатися нею. Проголосивши разом з В. Гриньовим утворення напередодні виборів Верховної Ради і Президента Міжрегіонального блоку реформ, він тим самим заявив про своє прагнення «впливати на хід подій в Україні і взяти на себе відповідальність перед людьми за керівництво регіонами і країною»⁸⁰.

Л. Кравчук та І. Пліуш стартували як самостійні політики в якості «людей крісла». Причому Л. Кравчук, який почав набагато

раніше і мав безумовну перевагу всенародно обраного президента, не тільки не знайшов реальної політичної підтримки, а й втратив значну її частину серед «партії влади». Другий же після неприємного самоусвідомлення «заступником Президента по парламенту» заявив про себе як про спікера — головного координатора процесу говоріння на зборах, де обговорення є професійною формою роботи, а потім — як про повноправного лідера вищого законодавчого органу, прислухавшись до неї, до її інтересів, і давши їй надію на політичну підтримку. Йдеться насамперед про місцеві Ради, протистояння яких президентським представникам із самого початку було набагато серйознішим, ніж протистояння Президента і Верховної Ради.

Жодна з названих течій не має впевненої підтримки серед населення і не є домінуючою, а відтак не може розраховувати на обертання його енергії на свою користь. Строкатість партій, широкий діапазон їх ідейних орієнтирів і намагання їхніх лідерів будь-що відвоювати політичний простір вказують на надзвичайну складність, більше того — нереальність забезпечення консенсусу в суспільстві шляхом порозуміння в цьому політичному багатоголоссі, яке прийшло на зміну ідейній монополії «з'їздівських рішень». Запропонована Президентом ідея єднання політичних сил за допомогою «круглого столу» не «спрацювала». Перший «круглий стіл», як влучно підмітив М. Попович, «надто скидався на давню ідеологічну нараду...»⁸¹. Не сприяли його успіхові і заява Л. Кравчука про важливу роль та здатність Руху «сьогодні очолити всі прогресивні сили і партії в ім'я України»⁸² та спроби спертися на нього в обмін на посади рухівцям у держадміністраціях та деяких «силових» міністерствах. «Яйце» виявилось розколотим раніше, ніж з нього вилупилося «курча», що засвідчив форум українців. Своєю спробою дати бій на ньому своєму головному опонентові В. Чорноволу Президент змусив, за висловом знову ж таки М. Поповича, «згадати про батьківську секретарську критику минулих часів»⁸³. Можливо, тому Л. Кравчук відмовився від ідеї «круглих столів» за участю політичних та громадських об'єднань і запропонував на зустрічі з представниками творчих спілок (листопад 1993 р.) організувати клуб творчої інтелігенції за участю Президента⁸⁴.

Юристи стверджують, що в періоди радикальних перемін, як правило, спостерігається «криза законності» влади: старий режим вже втратив свою легітимність, а новий ще не набув. І тут багато залежить від того, як її намагаються досягти. М. Вебер, наприклад, вбачав три «чисті» способи легітимізації влади — традиційний, раціонально-правовий і харизматичний⁸⁵.

Від першого ми, здається, рішуче відмовляємось. Другий — доволі трудомісткий і вимагає високої культури суспільства, докладної розробки й суворого дотримання законодавчих норм тощо. Залишається орієнтуватися на третій спосіб, тим більше, що українська державність є, на наш погляд, якщо не харизматичною, то у всякому разі надто персоніфікованою. Тому роль Президента є більшою від її юридичного визначення як найвищої посадової особи. Він уособлює і джерело, і здійснення влади. На ньому акцентується увага людей, до нього адресується і невдоволення системою. Йому ж необхідно постійно демонструвати ефективність своєї політики, принаймні доводити, що рівень життя населення не погіршується.

Однак реалії вказують на протилежне. Очевидно, з урахуванням цього Л. Кравчук і вибудовує тактику власної поведінки. По-перше, майже до кінця 1993 р. він тримався в тіні, дистанціювався від політики соціально-економічних перетворень, віддавав ініціативу в їх проведенні іншим (наприклад, Л. Кучмі та його команді). По-друге, намагався утримувати кредит довіри через підвищення національного престижу, активізацію зовнішньої політики, щоб на цій основі консолідувати суспільство і забезпечувати собі підтримку політичних кіл

інших держав. У свій час так чинило чимало політиків. Наприклад, у післявоєнній Франції уряд де Голля робив акцент на увазі до французької мови, культури, історії країни. По-третє, своєчасно усував явних та потенційних суперників. У цьому питанні Президент намагається випередити події. Деякі найбільш голосисті борці з привілеями «втопилися» в тих же привілеях: автомобілі, квартири, престижні закордонні відрядження тощо. Прихильників опозиції вдалося нейтралізувати шляхом залучення до владних інституцій (адміністрації Президента, Державної Думи, урядових структур) або ж шляхом утворення персональних фондів. Можна ще відіслати опонента за кордон. Зокрема, так було вчинено з Л. Лук'яненком. «...Якщо зовсім на чистоту, — зазначає І. Салій, — фактично йде насильне виведення частини діючих, активних депутатів з парламенту. Це велика державна політика. За неї повинні нести відповідальність Плющ і Кравчук»⁸⁶. Залишились непримиренні, ті, хто не бажає задовольнятися другорядними ролями, а також «масовка», зусиллями якої й руйнувалася попередня система і яка раптом усвідомила: влада, яку вони створювали й підтримували, стала для них недосяжною і практично від них незалежною.

Фактично зруйнувавши те крило українських політиків, які у свій час привели його до влади, Президент поставив себе під перехресний вогонь критики. З одного боку — звинувачення в проведенні курсу на зміну суспільно-політичного устрою, а з іншого — невдоволення недостатніми темпами здійснення цього курсу. Граючи на суперечностях між різними політичними течіями, що поступово переросли в потужні політичні потоки, він намагається знайти політичну силу для підтримки й опори (зауважимо, що дефініції про народну підтримку сьогодні звучать як політична банальність): спочатку зробив ставку на Рух, пізніше нібито співробітничав з КНДС і критикував Рух та «Нову Україну», згодом почав схилитися до контактів з «Новою Україною» і з тим же Рухом, орієнтувався на профспілки, а потім знову на КНДС і Рух. Останнім часом головну силу вбачав у трудових колективах. Очевидне одне: у Президента немає надійної опори, і водночас йому дедалі важче зберігати образ політика, який піднявся вище політичних пристрастей й присвятив себе служінню інтересам усього народу. А це справляє враження, що він є Президентом не всього народу, а певної його частини і деяких політичних сил. Можна висловити припущення, що Л. Кравчук намагається прилаштуватися до сильнішого, до тієї партії, яка переможе на наступних виборах.

Прагнучи до політичного самоутвердження, він виявився в політичному й інтелектуальному вакуумі. Не випадково одна із статей, присвячених підсумкам його річного перебування біля керма одноосібної влади в Україні, мала назву «366 днів самотності»⁸⁷. Сформована ним за випробуванням партійним принципом («кого знаю — тому довіряю») команда не стільки генерує ідеї для Президента, скільки займається створенням ідеального образу Президента. Це, наприклад, виявляється у спробах увічнити його в музейних експозиціях, а в збірнику промов подати лише ті матеріали, які характеризують його нинішню позицію.

Чи не тому за час президентства він так і не окреслив чітко свою лінію. Уявлення про неї не дають ні численні інтерв'ю, ні прес-конференції. Вони розкривають лише тактику, а підміна тактикою стратегії — ознака апатії думки, що є тривожним симптомом. Відчувається потреба у вагомих програмних виступах Президента з ґрунтовним аналізом минулого і окресленням перспектив. Вони повинні, образно кажучи, розставляти віхи, спонукати до роздумів усе суспільство, а не озброювати його лише політичними гаслами, знімати напружене очікування перемін, переконливо доводити перевагу нового курсу.

Адже те, що ми переживаємо, стало драмою для кількох поколінь, а не трагедією політиків. Не бачити це — означає прирікати суспільство до балансування на межі конфронтації і нетривкого миру.

Сучасну владу в Україні репрезентують три покоління політиків (вік у даному разі значення не має). Перша і найбільш численна група — представники попередньої партійно-державної номенклатури. Деякі з них відігравали помітну роль і раніше. Частина на відповідному етапі виступила з критикою системи і пішла в опозицію, що забезпечило їй владу сьогодні. Переважно це люди, які добре відчують політичну кон'юнктуру і будуть діяти відповідно до неї. Можливо, саме вони зроблять рух до ринку й демократії незворотним, оскільки міра суспільного прогресу визначається не проривами радикалів, а згодою консерваторів.

До другої групи належать шестидесятники і лідери дисидентського підпілля, які дістали можливість легалізувати свої погляди й задуми. У боротьбі за владу багато хто з них розтринькує капітал дисидентського руху.

Трете покоління — це люди, які вперше прийшли в політику. В основному вони представлені у Верховній Раді, інших представницьких та виконавчих органах на місцях. Маючи кращу професійну підготовку, вони виявляються на голову вищими від деяких державних діячів, які так і залишилися провінціалами у великій політиці. І навіть без достатнього досвіду та міцних зв'язків з населенням вони, однак, урівнюються в своїх шансах з досвідченими бюрократами.

Комуністична парадигма відкинута, та управляти по-новому не вміє ні попередня еліта, ні керівники нового покоління. Досвід не напрацьовується, оскільки економіка буксує. До речі, ми є свідками «третьої хвилі», коли у політику приходить покоління молодих, яке не пройшло звичних проміжних шаблів. Особливо це видно на прикладі армії.

За наших умов влада — чи не одне з основних джерел високого добробуту та престижу, тим паче в переддень приватизації та акціонування. Тому конфронтація серед українських політиків не є лише зіткненням інтересів трьох поколінь, політичних платформ та особистих амбіцій. Перебіг подій підводить до висновку, що основні сили і час вони витрачають на вирішення проблем, як би вижити самим, думають не стільки про реформи, скільки про захоплення і розподіл державних посад і пов'язаних з ними привілеїв. З'явилися приховані від очей громадськості центри, які визначають кадрову політику в різних сферах. Чи не тому спроби реформувати суспільство виявляються такими малоефективними?

Життя владно вимагає формування нового, четвертого покоління державних діячів, нової політичної і управлінської еліти, яка б повною мірою відповідала потребам суспільства. Деякі з них вже на підході. Це — лідери і активісти молодих ще політичних партій, ті, хто проходить політичну та адміністративну школи на різних поверхах управління, а також ті, хто пізнає науку управління в сфері народжуваного підприємництва.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 1.

¹ Рад. Україна.— 1990.— 26 лип.

² Рад. Україна.— 1990.— 14 верес.

³ Голос України.— 1993.— 13 квіт.

⁴ Див.: Рыжков Н. «Идея не умирает» // Правда.— 1992.— 3 окт.

⁵ Див.: Голос України.— 1991.— 14 лип.

⁶ Там же.— 10 жовт.

⁷ Див.: Бюлетень № 1 позачергової сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання.— К., 1991.— С. 91, 92.

⁸ Див.: Коммунистическая партия Украины: хроника запрета.— Донецк, 1992.— С. 11—15.

⁹ Див.: Правда Украины.— 1991.— 21 авг.

¹⁰ Бюлетень № 1.— С. 77.

- ¹¹ Бюлетень № 1.— С. 38.
- ¹² Там же.— С. 40.
- ¹³ Рад. Україна.— 1991.— 24 серпн.
- ¹⁴ Говорят, он сыграл вничью с Каспаровым, или 14 неизвестных фактов из жизни Л. Кравчука // Комс. правда.— 1992.— 15 февр.
- ¹⁵ Правда.— 1991.— 22 окт.
- ¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 2069, арк. 2, 7.
- ¹⁷ Коммунистическая партия Украины: хроника запрета.— С. 51.
- ¹⁸ Див.: Постановление об отказе в возбуждении уголовного дела // Правда Украины.— 1992.— 27 окт.
- ¹⁹ Див.: Рад. Україна.— 1991.— 31 серп.
- ²⁰ Рад. Україна.— 1991.— 18 верес.
- ²¹ Див.: Сов. Россия.— 1991.— 10 дек.
- ²² Див., напр.: Правда.— 1993.— 6 янв.
- ²³ Див.: Правда Украины.— 1993.— 11 янв.
- ²⁴ Киевские ведомости.— 1993.— 13 янв.
- ²⁵ Див.: Товариш (тижневик Соціалістичної партії України).— 1993.— № 3.— Січень.
- ²⁶ Див.: Голос України.— 1993.— 18 трав.
- ²⁷ Цит. за: М а с о л В. Втрачений шанс.— С. 63.
- ²⁸ Цит. за: Правда.— 1993.— 22 янв.
- ²⁹ Хмелько В. Референдум: кто за и кто против // Украинский обозреватель.— 1992.— № 2.— С. 7.
- ³⁰ Див., напр.: Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.— К., 1991.
- ³¹ Див., напр.: Меншун В. І. «... Ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемося— таки колись!»: Штрихи до портрета народного депутата Верховної Ради України В. М. Чорновола // Трибуна.— 1991.— № 10.— С. 2—5.
- ³² Див.: Літ. Україна.— 1990.— 8 берез.
- ³³ Цит. за: Україна молода.— 1991.— № 1.— С. 11.
- ³⁴ Голос України.— 1992.— 6 листоп.
- ³⁵ Бебик В. Політична геронтологія: Як стати популярним, виграти вибори і утриматись на Олімпі // Веч. Київ.— 1993.— 5 січ.
- ³⁶ Кравчук Л. Є така держава— Україна: Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання.— К., 1992.— С. 11.
- ³⁷ Голос України.— 1992.— 29 груд.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Аргументы и факты.— 1993.— № 2.
- ⁴⁰ Див.: Правда.— 1992.— 25 янв.
- ⁴¹ Кравчук Л. Назв. праця.— С. 27.
- ⁴² Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий // Гласность.— 1993.— 21 янв.
- ⁴³ Див.: Известия.— 1991.— 17 дек.
- ⁴⁴ Див.: Независимая газета.— 1992.— 29 янв.
- ⁴⁵ Правда.— 1992.— 25 янв.
- ⁴⁶ Аргументы и факты.— 1993.— № 2.
- ⁴⁷ Див.: Третьяков В. Первый год Президента Бориса Ельцина: Между реформами и реставрацией // Независимая газета.— 1992.— 11 июня.
- ⁴⁸ Див.: Morrison John. Boris Yeltsin. From Bolshevik to Democrat.— New York, 1991.
- ⁴⁹ Див.: Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин: Политические метаморфозы.— М., 1992.
- ⁵⁰ Див.: Суханов Л. Три года с Ельциным: Записки первого помощника.— М., 1992.
- ⁵¹ Голос України.— 1993.— 20 січ.
- ⁵² Известия.— 1993.— 15 янв.
- ⁵³ Укр. газета.— 1993.— 8—21 лип.
- ⁵⁴ Голос України.— 1993.— 13 лип.
- ⁵⁵ Див.: Киевские ведомости.— 1992.— 23 янв.
- ⁵⁶ Валоной Д., Степаненко О., Черняк А. И течет река в обе стороны: К итогам минской встречи глав стран СНГ // Правда.— 1993.— 26 янв.
- ⁵⁷ Голос України.— 1992.— 12 січ.
- ⁵⁸ Голос України.— 1993.— 12 січ.
- ⁵⁹ Там же.— 23 січ.
- ⁶⁰ Голос України.— 1992.— 21 лип.
- ⁶¹ Голос України.— 1992.— 17 верес.
- ⁶² Див.: Киевские ведомости.— 1992.— 30 дек.
- ⁶³ Голос України.— 1992.— 8 жовт.
- ⁶⁴ Літ. Україна.— 1992.— 30 листоп.
- ⁶⁵ Шлеман С. Лидер новой Украины // Нью-Йорк Таймс.— 1992.— Ноябрь 24—декабрь 7.
- ⁶⁶ Див.: Хрещатик.— 1992.— 1 жовт.
- ⁶⁷ Киевские ведомости.— 1992.— 30 дек.
- ⁶⁸ Голос України.— 1992.— 14 листоп.

- ⁶⁹ Див.: Гласность.— 1993.— № 1.— 7—13 янв.
⁷⁰ Киевские ведомости.— 1992.— 30 дек.
⁷¹ Голос України.— 1993.— 22 січ.
⁷² Голос України.— 1993.— 22 січ.
⁷³ Голос України.— 1993.— 20 трав.
⁷⁴ Рубан В. Помилка Президента або дещо про придворний етикет // Слово.— 1992.— № 14.
⁷⁵ Див.: Головаха Є. Партія очима виборців // Сучасність.— 1992.— № 7.— С. 68.
⁷⁶ Плющ І. Для України настав час «збирати каміння» // Віче.— 1992.— № 7.— С. 4.
⁷⁷ Вісник Руху.— 1990.— Ч. 7.— С. 60.
⁷⁸ Чорновіл В. Що далі? // Голос України.— 1992.— 25 січ.
⁷⁹ Киевские ведомости.— 1992.— 11 дек.
^{79a} Народна газета.— 1993.— № 48.— 5 груд.
⁸⁰ Независимая газета.— 1993.— 8 дек.
⁸¹ Український оглядач.— 1992.— № 9.
⁸² Голос України.— 1992.— 30 січ.
⁸³ Український оглядач.— 1992.— № 9.
⁸⁴ Див.: Голос України.— 1993.— 27 листоп.
⁸⁵ Див.: Шпакова Р. П. Легитимность политической власти: Вебер и современность // Советское государство и право.— 1990.— № 3.— С. 139—143.
⁸⁶ Київський вісник.— 1992.— 9 лип.
⁸⁷ Див.: Республіка.— 1992.— № 14.— 5—11 груд.

Ф. М. Рудич (Київ)

Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз

Не потребує доказів теза про те, що сучасне політичне життя характеризується посиленою політизацією. Процес цей суперечливий. Політична діяльність перестає бути справою тільки професіоналів. До нього включаються різноманітні соціальні групи і верстви населення, і в той же час спостерігається апатія частини громадян до політичного життя. Пояснюється останнє кризовим становищем економіки, постійним зниженням життєвого рівня людей, неспроможністю владних структур вивести країну із цього стану. Слід виходити з того, що політика є невід'ємним фактором суспільного існування і заслуговує на постійний науковий аналіз.

Методологічні підходи до дослідження проблеми

Політична сфера — це сфера формування і реалізації політики. Вирішальний внесок у систематизацію здобутих знань про політику поклала зробити спеціальна наука — теорія політики. Політологія поки що ближча до гадання, ніж до точних наук. В цих словах відомого вченого і письменника Станіслава Лема без сумніву є доля істини. І все ж справедливості ради треба сказати, що останнім часом в Україні немало зроблено для розвитку політології: окреслено предметне поле цієї науки, визначені проблематика і методи досліджень. Видано ряд монографій, учбових посібників, словників¹. Вивчаються більш ґрунтовно політичні погляди і теорії діячів минулого. Створені і діють Українська академія політичних наук, Українська асоціація політологів, Асоціація молодих політиків і політологів України.

Вчені-політологи прагнуть знайти відповідь на питання, навколо яких тривалий час точилася — яка не стихає і досі — гостра дискусія. Одне із них — предмет науки про політику. Представники так званого